

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ezt a rovatot

*Tolnai Gábornak hatvanadik születésnapjára ajánlják
a Magyar Könyvszemle szerkesztősége és munkatársai*

Hoffhalter-problémák. MELIUS JUHÁSZ Péter *Az Szent Ianosnac tölt telesenec igaz es iras szerint való magyarazasa* című művének címlapján „Varadon MDLXVIII” áll, de a nyomdász a nevét nem tüntette fel. A kötet tipográfiai sajátosságai túlnyomóan HOFFHALTER Rafaélre utalnak. Miután ő Váradot elhagyva 1567 tavaszától Gyulafehérvárott tevékenykedett és halála után nyomdája még 1569-ben is ott működött, a fenti hely és évszám meglehetősen problematikus. Ennek tulajdonítható, hogy a kérdés megoldását a szakirodalomban többen is, de egymástól merően eltérő módon keresték.

SZABÓ Károly (RMK I 69) összefoglalta a kötet megjelenési helyéről és évről szóló korábbi tudósításokat. Eszerint SÁNDOR István (*Magyar Könyvesház*, Győr 1803, 3. 1.) az önkényes címből következtethetően egy címlap nélküli példány nyomán — nyilván MELIUSnak a munka végén található zárósortainak 1566 szeptember 10-én Debrecenben kelt datálása alapján — 1566. évi debreceni kiadványnak közölte. SÁNDOR István még ugyanazon műve ugyanazon lapján — ez esetben feltehetően MELIUSnak a kötet elején álló Debrecen 1568. január 8-i keltezésű ajánlása alapján — 1568. évi debreceni kiadványként jelölte meg. NÉMET János (*Memoria typographiarum inelyti regni Hungariae*. Pestini 1818. 101.) ugyancsak 1568. évi debreceni kiadásról írt. BOD Péter pedig (*Magyar Athénas*. [Szeben] 1766, 173. 1.) 1568 helyett nyilvánvaló sajtóhibából 1598. évre, de ugyancsak Debrecenbe helyezte a nyomtatás helyét.

SZABÓ Károly a nyomtatás helyét és évét a címlapról elfogadta. Ezek után a következőket írta: „a könyv meg nem nevezett nyomtatója kétségtelenül Hoffhalter Rudolf, kinek atyja Rafael 1565-ben Váradon és Debreczenben is nyomdászkodott, s 1567-ben mint II. János király gyula-fejérvári nyomdája halt el. Hoffhalter Rudolf atyja halála után rövid ideig kezelte a gy.-fejérvári nyomdát.”

KANYARÓ Ferenc (*Magy. Könyvszemle*. 1906, 295—297. 1.) határozottan cáfolta SZABÓ véleményét. Érvelése során felemlítette, hogy HOFFHALTER Rudolf 1569 végéig Gyulafehérvárott élt és MELIUS a kötet elején álló előszavában HOFFHALTER Rafaelt „Rosszhalternek” csúfolja. Szerinte MELIUS Szent János jelenéseit magyarázó prédikációját TÖRÖK Mihály vagy nyomdájának valamelyik alkalmazottja készítette Váradon 1568-ban.

GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 138—139. és 263. 1.) HOFFHALTER Rudolfal kapcsolatban úgy vélte, hogy „minden valószínűség szerint ő volt az, aki a címlap állítása szerint Váradon, de kétségkívül a gyulafehérvári nyomda felszerelésével kinyomtatta Melius ... munkáját, mely 1568. jan. 8. táján hagyta el a sajtót.” Miután az idősebb HOFFHALTER 1568 elején még élt és a MELIUS kötetben szereplő iniciálék még az 1569 nyarán Gyulafehérvárott készült kiadványokban megtalálhatók, GULYÁS feltételezése szerint az ifjabb HOFFHALTER — az ekkor már az unitáriusokat szolgáló apja tudtával, vagy anélkül — Gyulafehérvárott nyomtatta ki MELIUS református felfogásban írt művét. A nyomtatást az unitáriusok előtt

titokban kellett tartani, és ezért még kapóra is jött MELIUS ajánlásának HOFFHALTERT csúfoló kitétele.

DÖRNYEI Sándor (*Magy. Könyvszle.* 1963. 361. 1.) osztotta GULYÁSnak azt a véleményét, hogy a MELIUS-mű betűi és könyvdíszei a HOFFHALTER-műhelyből származnak, de valószínűtlennek tartotta, hogy azt hamis impresszummal tulajdonképpen Gyulafehérvárott nyomtatták. „Inkább gondolnék arra, hogy az idősebb Hoffhalter a Váradon berendezett nyomdát fiára bízta, amikor ő tovább ment Gyulafehérvárra. Így Hoffhalter Rudolf 1567-ben . . . az 1568 elején, tehát még Hoffhalter Rafael életében megjelent . . . Melius-művön ugyan . . . feltüntette a tényleges nyomtatási helyet, Váradot, de saját nevét itt . . . elhallgatta.”

FITZ József (*A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* II. köt. Bp. 1967. 218. 1.) ugyancsak elvetette GULYÁS gyulafehérvári hipotézisét és úgy vélte, mint egykor SZABÓ Károly, hogy a MELIUS-kötetet 1568-ban HOFFHALTER Rudolf Váradon nyomtatta.

NAGY Barna, aki e MELIUS-művel legutóbb behatóan foglalkozott (*Studia et Acta Ecclesiastica.* II. köt. Bp. 1967, 240–244. 1.) ugyancsak HOFFHALTER Rudolfot jelölte meg annak előállítójaként, bár a nyomdász problémájával külön nem foglalkozott.

A fenti, egymásnak sokszor ellentmondó vélemények arra vezethetők vissza, hogy — amint ez a betűtípusok alapján megállapítható volt — a kötet fő része más nyomdában készült, mint az első és az utolsó ív. A fő rész valamennyi tipográfiai ismertetőjele a HOFFHALTER-műhelyre utal. MELIUS műve megírását, amint ez a zárószorokban olvasható, 1566 (a nyomtatásban sajtóhibából tévesen 1556) szeptember 10-én fejezte be Debrecenben. Joggal feltehető, hogy korábbi munkáihoz hasonlóan (pl. RMK I 58) ez is a megíratása utáni hónapokban került kinyomtatásra, vagyis 1566 végén vagy a következő év elején, HOFFHALTER Rafael váradi műhelyében. Ezért tartották e kötetet általában HOFFHALTER kiadványának.

A bevezető részeket (címlap, MELIUS ajánlása Debrecen 1568. január 8-i kelettel, *Az olvasóknak* és a könyv *Sommája*), valamint a kötet végén található sajtóhibajegyzéket ezzel szemben MELIUS 1568. január 8-i ajánlása után nyomtatták. Az ezekben található betűtípus pontosan megegyezik a debreceni műhelyben 1567-ben készült kiadványaiban (pl. RMK I 60) találhatóival. Miután TÖRÖK Mihály neve utoljára 1567-ben Debrecenben megjelent műveken (RMK I 60, II 104, 105) fordul elő, osztani lehet KANYARÓ fenti véleményét, hogy 1568-ban az ő betűivel vagy még TÖRÖK, vagy talán valaki más készítette, de nem az egész művet, mint KANYARÓ vélte, hanem csak a kötet első és utolsó ívét.

A fentiek alapján e kötet elkészülte úgy képzelhető el, hogy HOFFHALTER Rafael ugyan kinyomtatta ezt a református kiadványt, de megjelentetésére már nem került sor, mert 1567-ben felszerelésével együtt unitárius felfogású nyomtatványok előállítására Gyulafehérvárra távozott.

A kötet nyomdai kiállításának színvonala a többi HOFFHALTER-kiadványhoz viszonyítva alacsony: a sorok gyakran egyenetlenek, egyes betűk kisebb öbleit és hurkait a nyomdafesték sűrűn eltömte stb. A sajtóhibák száma is rendkívül magas, különösen a „V” ívtől. Ettől kezdve ugyanis — a korábbi 1–6 sajtóhibával szemben — ívenként 7–13 található. Hogy mindennek mi az oka, arra vonatkozóan — a mai ismeretek mellett — csak találgatásokba lehet bocsátkozni. Elképzelhető, hogy HOFFHALTER Rafael Gyulafehérvárra költözését előkészítendő még e MELIUS-kötet nyomdai munkálatai során elhagyta Váradot. Az is lehetséges, hogy az átköltözésig be akarták fejezni ezt a kiadványt és a sietség vezetett a nyomdai színvonal süllyedéséhez. A sajtóhibák hirtelen és nagymérvű növekedéséből a korrigálásban bekövetkezett változásra is lehet esetleg

következtetni; HOFFHALTERnek az unitáriusokhoz történt csatlakozása miatt MELIUSZAL vagy más korrekttal megromlott a kapcsolata?

Az így elkészült, de forgalomba nem hozott fő részhez MELIUS 1568 elején ajánlást írt. Ebben hálát ad Istennek, hogy „egy csöpp könyvünket sem hagyod elveszni” (2b lap). Ez nyilván e munkájának még 1566/7 fordulóján kinyomtatott íveire vonatkozik, amelyet mintegy két esztendővel később sikerült MELIUSNAK végül is megjelentetnie. Ajánlása után következik *Az olvasóknak* címzett írása. Ebben MELIUS e munkájáról elmondja, hogy „Amaz Roszhalter Raphael pedig aki a szentháromságot megsűfolta . . . tudatlanul megvesztegette és visszaforgatta, kit meg ujonnan megemendaltam” (5a lap). Valóban a kötet végén tíz lap terjedelemben a HOFFHALTER Rafael által készített fő részben fellelhető sajtóhibáknak alapos és rendkívül kiadós jegyzéke található. Így a két különböző nyomdásztól és mintegy két év különbséggel készült MELIUS-mű végül is megjelent.

*

Feltűnik a HOFFHALTER-nyomda történetével foglalkozónak, hogy Rudolf nem lépett Gyulafehérvárott apjának 1568 elején bekövetkezett halála után annak örökébe. Ehelyett egyetlen 1568. évi nyomtatványon (RMK II 111) Rafael özvegye, egy másikon a következő évben (RMK I 74) pedig Gregorius WAGNER neve szerepel, míg a többi gyulafehérvári kiadvány nyomdász-név feltüntetése nélkül jelent meg Rafael halála után. Váradon sem dolgozott Rudolf ezekben az években, amint ezt korábban feltételezték, de a fentiekben cáfolatot nyert. Ezek után nem látszik feleslegesnek ezek okát keresni, amihez azonban a HOFFHALTEREK eddig alig tisztáztott zürichi tartózkodásáig kell visszanyúlni.

Rafael származásáról ÖTVÖS János írt utoljára és legalaposabban (*A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961*. Debrecen 1962, 39. l.). Eszerint Poznań-ban született, 1525–30 körül, lengyel nemesi családból, mint Rafael SKRZETUSKI. Apja Joannes, anyja Margareta NINIENSKA, testvére pedig Martinus aranyműves, Georgius selyemfeldolgozó (serifex) és Anna volt. 1550 júniusában Rafael igazolást kért a poznañi tanácstól nemesi származásáról. Ennek alapján azt tételezték fel, hogy ennek birtokában indult el hazulról. Azonban a zürichi levéltárakban őrzött korabeli iratok alapján más, és az eddigi hiányos adatok helyett meglehetősen világos kép bontakozik ki. (Vö. *Gutenberg Jahrbuch 1970*, 225–229. l.)

Rafael útja szülővárosától Zürichig ismeretlen. SZENCZI MOLNÁR Albert — mintegy ötven évvel Rafael halála után — azt írta róla, hogy „Belga” (RMK III 1174 ajánlása). Ennek alapján feltételezhető, hogy Svájcba érkezése előtt Németalföldön is járt. Erről azonban bizonyíték vagy más adat ma nem ismeretes.

Az első dokumentum Rafael zürichi tartózkodásáról 1594. július 27-ről származik, amikor is a nagytemplomban esküvőjét tartotta Kathrin GÖLDLIVEL. Neve már nem SKRZETUSKY, hanem HOFFHALTER. Ez határozott cáfolata a szakirodalomban időnként felmerült náiv feltételezésnek, amely szerint ez utóbbi nevet csak későbbi bécsi tartózkodása során használta személye álcázására, amelyre a katolikus császárvárosban protestáns felfogása miatt kényszerült volna. Ezzel szemben némelyik bécsi kiadványában ő maga is SKRZETUSKYNAK nevezte magát. A névváltoztatás magyarázata sokkal egyszerűbb: dél-németeknek roppant keményen csengetett és szinte kimondhatatlan volt ez a lengyel szó. Új nevet választott ezért, amely valószínűleg arra utal, hogy „reményt tartó” (Hoffhalter), vagyis bízik Istenben. A Bécsben használt nyomdászjelvénye is erre utal. Ezen egy fa tövén a „spes” (remény) szó áll, míg a körirat szövege: „Omnia spe florent prospiciente Deo”.

HOFFHALTER zürichi tartózkodásáról korábban nem álltak rendelkezésre biztos

adatok. Fia, Rudolf két nyomtatványában (RMK I 186 és 206) mint „Tigurinus”, tehát zürichi születésű írta alá magát. A magyarországi származású Leo WEISZ volt, aki az erre vonatkozó adatokat a zürichi levéltárakban kikutatta, de ezeket — jóllehet ezt eikkeiben (*Neue Zürcher Zeitung* 1930. július 18. és 23.; 1417. és 1451. sz.) kilátásba helyezte — sajnálatos módon nem publikálta.

A HOFFHALTER család zürichi dokumentumai közül időrendben első a már említett házasság regisztrálása 1549. július 27-én. Rafael feleségét Kathrin GÖLDLINEK hívták, akinek szülei Hektor GÖLDLI földbirtokos és Margaretha BRYNER voltak. Margaretha Brüggemből származott és a Zürich melletti Selnauban volt az ottani ciszterapácák főnöknője. A reformáció hatására elhagyta kolostorát és 1524 tájt férjhez ment az említett Hektor GÖLDLIhez.

A zürichi nagytemplom anyakönyveibe Rafael HOFFHALTER és Kathrin GÖLDLI két gyermekének keresztelését is bejegyezték: 1550. december 7-én Rudolf és 1552. július 15-én Maria. Tehát Rudolf joggal nevezte magát később „Tigurinus”-nak. Rudolf kereszt-szülei Rudolf GWALTER és Margaretha LAVATER, míg Máriáé Jakob STAMFFER és Anneli BRUNNER voltak. Margaretha LAVATER a neves reformátornak és a zürichi Grossmünster prédikátorának, Heinrich BULLINGERnek volt a lánya, akit Ludwig LAVATER vett nőül. Jakob STAMFFER aranyműves és éremkészítő volt.

1551. szeptember 2-án a zürichi tanács felvette a lakosok (Hintersäss) közé Rafael HOFFHALTER betűöntőt és mintametszőt. Feltehetően ehhez kellett az a nemességigazolás, amelyet 1550 nyarán szülővárosa tanácsától kapott. 1553. május 27-én ugyancsak a zürichi tanács írásban tanúsította, hogy Rafael SKRZETUSKY több éven át a városukban lakott, ahol megnősült és gyermekei is születtek. Ezt a bizonyítványt a nevezettnek szülővárosába „Posnonia in Polen” történő visszatérése céljából állították ki. (Logikus, hogy ezt az iratot, amellyel Lengyelországba akart hazatérni, eredeti lengyel nevére állították ki.) Azonban utazási terveit nem valósította meg, vagy hamarosan visszatért. Egy 1554. november 1-én Zürichben kelt okiratban ugyanis Elisabeth SCHNEEBERGER, aki Rafael háztartásában élt, HOFFHALTERNÉ-t és annak édesanyját, valamint Rafael tanoncát, Hans STURMOT jelölte ki örökösül.

Az a körülmény, hogy HOFFHALTERnek saját háztartásában egy tanonc is lakott, arra enged következtetni, hogy Rafael a betűöntés és a mintametszés mesterségét önállóan űzte. Megerősíteni látszik ezt az is, hogy a neves és — Rudolf WYSSENBACH jelenték-telen műhelyétől eltekintve — egyetlen zürichi FROSCHAUER-nyomdának publikált iratai között HOFFHALTER neve sehol sem szerepel.

A BULLINGER és HOFFHALTER közötti komaság, amely Rudolf keresztelésével jött létre, megmagyarázza kettőjük kapcsolatát, amely már HUSZÁR Gál 1557. október 26-án kelt leveléből ismert volt (LAMPE, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum 1728. 115. l.). A kapcsolatot a két család később is fenntartotta, amelyet az a levél is bizonyít, amelyet HOFFHALTERNÉ 1562. március 18-án Bécsből a moldvai hadjáratról BULLINGERnek írt (Zürich Staatsarchiv: Briefband E II 361, 279. l.).

Rafael HOFFHALTER nem sokkal Elisabeth SCHNEEBERGER említett végrendelete után elhagyta Zürichet és családjával Bécsbe költözött, ahol 1556. április 10-én három éves privilégiumot kapott könyvnyomtatásra, mintametszésre, papír- és könyvkereskedésre. Ezzel megkezdte nevezetes bécsi nyomdai tevékenységét, amelyet 1563 elején hagyott abba. Ekkor került Debrecenbe, majd Váradon át Gyulafehérvárra, ahol 1568 elején — állítólag a szentháromság ellenes kiadványain felbőszült reformátusok által agyonverve — meghalt. Családja osztozott hányatott sorsában.

Itt érkeztünk vissza a feljebb felvetett problémához, hogy miért nem lépett Rudolf már Gyulafehérvárra, nyomban apja halála után, az ő örökébe. A magyarázata ennek

nyilván az volt, hogy miután 1550-ben született, ekkor még kiskorú volt. A római jogban a betöltött 25. évvel vált az ember teljes jogúvá. A XVI. századi joggyakorlat alapján azonban már bizonyos esetekben, különösen örökölt iparnál, már a betöltött 21. évvel is jogilag nagykorúvá lehetett válni. 1571. szeptember 17-én BÁTHORI István — az előző évi speyeri cenzúrapátensre támaszkodva — rendeletileg megtiltotta az uralma alatt álló területen a protestáns kiadványok kinyomtatását. Ezért a kolozsvári, sőt a debreceni nyomda — legalábbis átmenetileg — világi tárgyú munkákat jelentetett meg. HOFFHALTER Rudolf, aki 1571 decemberében lett jogképes, ezek után az 1573–1574. években a Mura és Dráva vidékére áttelepülve Alsóindván és Nedelicen már önállóan dolgozott (vö. BORSA Gedeon: *Rodolphus Hoffhalters Typographie in der Gegend von Mur und Dran.* = *Vjestnik Bibliotekara Hrvatska 1968* (XIV), 26–32. l.). Itteni tevékenysége befejeztével egy darabig nem ismeretes tőle nyomtatvány. 1577-től azután Debrecenben jelentek meg ismét kiadványok az ő nevével, de már új és nem a HOFFHALTEREK által korábban használt betűkkel.

A legutóbbi időkig ismeretlen volt, hogy mi történt a HOFFHALTEREK nyomdai felszerelésével, hiszen Rudolf az apai örökségből, amelyet Alsóindván és Nedelicen még használt, egyedül a fametszetes családi címert vitte magával Debrecenbe, ahol 1586-ban bekövetkezett haláláig dolgozott. Az első nyomra a KULCSÁR-féle Postillában (RMKI 114) szereplő kis fametszet-sorozat vezetett (SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961, 88. l. és XXXIX. tábla 3–10. sz. kép.) Ennek több lapja ugyanis előfordul azon a magyar nyelvű falinaptáron, amelyet az 1606. évre Simon GRÜNGRAS (a kiadványon magyarra fordítva: Zöldfü Simon) Szebenben nyomtatott (*Revista Arhivelor* 1966 : 114, Gernot NUSSBÄCHER). Ugyanezek a fametszetek megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtár egyik erősen hiányos perikópás-könyvében is, amelyről ezek alapján SOLTÉSZ Zoltánné feltételezte, hogy a HOFFHALTER-műhely terméke. Miután a nyomtatás színvonala alacsonyabb a HOFFHALTER-kiadványokéban tapasztalhatónál, úgy gondolta, hogy e könyv HOFFHALTER Rafael halála után, 1569-ben Gyulafehérvárott jelenhetett meg (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1959.* 190–201. l.).

Azonban a kötetben előforduló fametszetek későbbi állapotot mutatnak, mint az említett KULCSÁR-féle *Postillában*, amelyet 1574-ben HOFFHALTER Alsóindván nyomtatott. Így a perikópás-könyv szükségszerűen ez után készült. A HOFFHALTER-féle műhely betűtípusait, valamint a többi könyvdísz többségét azután sikerült sorra megtalálni különböző szebeni kiadványokban. Ezek alapján megállapítható volt, hogy HOFFHALTER Rudolf felszerelése a Dráva és Mura vidékéről átkerült Szebenbe, ahol 1575-ben a város kezdeményezésére papírmalom mellett könyvnyomdát is létesítettek. A nagyhírű HOFFHALTER-féle műhely betűi és könyvdíszei azután a változó vezetés alatt álló szebeni nyomda használatában a XVII. században is még sokáig fellelhetők.

Az említett perikópás-könyv is Szebenben készült, ami megmagyarázza a kivételnek a HOFFHALTERÉKNÁL jóval gyengébb nyomdai színvonalát. BOD Péter két kéziratos jegyzékében is összeírta BETHLEN Kata könyvtárának köteteit. Az 1747. évi katalógusban (*Erdélyi Múzeum.* 1907. 34. és 48. l.) egy ilyen perikópás-könyv Szeben 1595 megjelöléssel szerepel, míg az 1752-ben készült lista (*Erdélyi Múzeum.* 1912. 169. l.) az 1597-i évszámot tünteti fel. Ez utóbbit fogadta el SZABÓ Károly (RMK I 296), aki az időközben Nagyenyeden elpusztult könyvet már nem látta. Lehetséges tehát, hogy az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 361a jelzetű kötete ebből a BOD által említett kiadásból való.

HOFFHALTER Rafael egyik legszebb és legnevezetesebb magyarországi kiadványa WERBÓCZY István *Tripartitumának* WERES Balázs által magyarra fordított kiadása, amely Debrecenben 1565-ben jelent meg (RMK I 56).

GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 134. l.) és CSEKEY István (*Werbóczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár 1942. 58–59. l.) még felfigyeltek arra, hogy e nyomtatványból kétféle kiadás ismert. A részletesebb vizsgálat során azután kiderült, hogy a kötetnek mintegy egyharmada [$(:)_2-5$, D_{2+5} , T_{3+4} , V_1-Z_6 , $Aa^6- Dd^6 Ee^8$] kétféle szedésben maradt fenn. A SZABÓ Károly által leírt (RMK I 56). változatban (a továbbiakban A-változat) a $(:)_2^a$ lapon a királyi címer alatt sem ívjel, sem őrszó nem található, a másikban (a továbbiakban B-változat) ezzel szemben mindkettő szerepel. A D_2b lapon az őrszó az A-ban „Az mely”, a B-ben csak „Az”. A T_1b lap utolsó sora az A-ban „Tyzen nyolczadyk rezeben”, a B-ben csak „rezeben”. A V_1a lapon az őrszó az A-ban „onnat”, a B-ben „onna”. Az utolsó levélen az A-változatban, amint ezt SZABÓ Károly is leírta, a „Debrecenbe nyomtatattott Raphael Hoffhalter által”, a B-ben a HOFFHALTEREK fametszetű címere alatt „Raphael Hoffhalter által nyomtatotta” szöveg áll (reprodukció: GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. XXXIX. t. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdásítás a XVI. században*. Bp. 1961. XXXVII. t. FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. II. Bp. 1967. 210. l.).

A fametszetek állapota azt mutatja, hogy a B-változat, amelynek kolofonjában a nyomtatás helye sem szerepel, később keletkezett. A városnév elhagyása arra utal, hogy a könyv új szedéssel történt kiegészítése nem Debrecenben, hanem máshol történt. Az újonnan szedett levélpárok, ill. ívek papírjában látható egyik címerpajzsos vízjel a HOFFHALTER-nyomda más kiadványaiban többször is előfordul. A legkorábbi ezek közül MELIUS Apokalipszis-magyarázata (RMK I 69), amelynek főrészét — amint erről e cikk elején szó volt — 1566 végén, ill. 1567 elején nyomtatatta HOFFHALTER Rafael Váradon. E kötetben az „Ee” ívtől ugyanez a vízjel található. Érdekes módon a nem a HOFFHALTER-műhelyben, hanem debreceni betűkkel 1568 elején készült első és utolsó ívben így ugyancsak ez a vízjel található, nem különben több, Gyulafehérvárott 1568-ban megjelent HOFFHALTER-kiadványban (pl. RMK II 111). HOFFHALTER Rafael, akinek a nevével jelent meg a későbbi, B-változat, 1567-ben költözött Váradról Gyulafehérvárra, ahol 1568 elején halt meg. Így a *Tripartitumnak* e változata ezekben az években vagy Váradon, vagy Gyulafehérvárott készült.

A jelentős terjedelem ellenére a két változat közötti szövegbeli eltérés jelentéktelen, és nem lehet benne semmi olyan érdemi javítást sem találni, amellyel az új szedés indokolható lenne. Ezért arra lehet gondolni, hogy a még 1565-ben Debrecenben kinyomtatott és el nem adott ívek egy része tönkrement. Ezek pótlásával vált a megmaradt készlet értékesíthetővé.

BORSA GEDEON

Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban. A magyar nyelvű nyomtatott naptárak története külföldön: Krakkóban és Bécsben kezdődik.¹ SZÉKELY István, aki Krakkóban több művét is kinyomatta, valószínűleg már 1538 előtt is kiadott egy kalen-

¹ Nyomtatott naptárainkkal legrészletesebben eddig KOVÁCS Imre foglalkozott *Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig* c. művében, amely év nélkül Debrecenben jelent meg 1932 és 1938 között, 63 lapnyi terjedelemben. Megállapításait a következőkben részben helyesbítjük, részben kiegészítjük, anélkül, hogy művére minduntalan utalnánk.

dáriumot, de erről biztos értesülésünk nincsen.² Az 1545. és 1550. évekből azonban fennmaradt egy kalendáriumának két példánya.³ Ez nem hasonlít a későbbi, meghatározott évre szóló kalendáriumokhoz, mert valójában öröknaptár, azaz csízió, amely több évre is alkalmazható. Az év nélkül megjelent öröknaptár nyomtatási idejét csak a betűkészlete alapján lehetett hozzávetőlegesen meghatározni, és az, VARJAS Béla megállapítása szerint, az 1545—1550-ből ismert VIETOR-nyomatványok sorába utalja.⁴ Ehhez még megjegyezhetjük, hogy az öröknaptár régi, talán legelső tulajdonosa *A hus hagyatról való tábla* megfelelő soraihoz az 1550—1568. éveket jegyezte be.

A legrégebbi évre szóló magyar naptárt, amelynek legalább emléke fennmaradt, 1557 végén egy ismeretlen bécsi nyomdász készítette az 1558. évre. Paul FABRICIUS bécsi udvari matematikus és csillagász ugyanis az 1558. január 1-én NÁDASDY Tamás nádorhoz írt levelében így panaszkodott az említett nyomdászra: *meam Ephemeridem et alienum prognosticon expressit Hungarice... prognosticon meum Hungaricum non prodierit.*⁵

A következő naptárakról is csak hírből tudunk. Az elsőnek emlékét, amit Magyarország nyomtattak, egy múlt század végén kelt leírás⁶ őrítette meg. Ezt a naptárt *Judicium* címmel Kolozsvárott nyomtatták az 1569. évre. A legrégebbi reánk maradt, itthon nyomtatott *Kalendarium* pedig ugyancsak Kolozsvárott készült az 1573. évre.⁷ Ezután egyre sűrűbben és egyre több helyen nyomtattak naptárt hazai nyomdáink, a XVI. században főként Bártfán, Debrecenben és Nagyszombatban.

Öröknaptárak, azaz csíziók természetesen ritkábban jelentek meg, mint az évre szóló kalendáriumok. A XVI. századból mindössze hét csíziót ismerünk — mind magyar nyelvű —, míg a kalendáriumok száma mintegy hatvan. 1601. és 1711. között pedig tíz csíziót és csaknem pontosan háromszáz kalendáriumot tartunk számon.⁸ Ez a szám messze felülmúlja a más jellegű kiadványokét, és azt mutatja, hogy a naptárak a legkeresettebb és legelterjedtebb nyomtatványok voltak.

Tartalmuk a hónaptáblákon túl igen változatos. Főként e könyvecskék második fele, az *Ítélet* vagy *Prognosztikon* fejezetei érdekesek. Hazai szempontból különösen jelentősek a naptárt kísérő hónapversek és más rigmusok,⁹ a *sokadalmak* vagyis vásárok helyének naptári felsorolása és a krónikák. A következőkben ez utóbbiakkal foglalkozunk.¹⁰

A naptárak krónikája a fontosnak tartott, főként hazai történeti események évenkénti tömör felsorolása. Legelőször az 1592-ben Debrecenben nyomtatott csízióban¹¹ jelenik meg *Ez világ teremtésétől fogván való rövid chronika* avagy *Némely megllett dolgoknak kijegyzése* címen, és megismétlődik egy 1593 és 1595 között megjelent kiadásban.¹²

² VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok = Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Bp. 1969.) c. műben, 112—113. l.

³ A kolozsvári egyetemi könyvtár csaknem ép példányának fényképe: OSZK, RMK I. 354.

⁴ VARJAS Béla, i. h. 113. l.

⁵ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600.* (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 4.) Bp. 1937. 42. l.

⁶ *Erdélyi Múzeum* 1898, 58—59. l., KANYARÓ Ferenc

⁷ RMK I. 93. — *Magy. Könyvszle* 1938. 160—162. l.

⁸ Ezenkívül még mintegy 50—100 kalendáriummal számolhatunk, amelyekből sem példány, sem töredék, sem említés nem maradt fenn.

⁹ Ezeknek legnagyobb részét KOVÁCS Imre gyűjtötte össze és ismertette: *Régi magyar kalendáriumaink* 34—52. l.

¹⁰ KOVÁCS Imre idézett műve 21—34. lapján foglalkozik e krónikákkal, de nem vette észre, hogy már a XVI. században megjelentek. Teljes terjedelmében közli (22—30. l.) az 1677-re nyomtatott lőcsei kalendárium *Magyar krónikáját*.

¹¹ RMK I. 251.

¹² *Orvosi Hetilap* 1963. 561—562. l.

Egészen 1613-ig sem a csizióban, sem a kalendáriumokban nem találkozunk a történelmi események hasonló felsorolásával.

Az 1613. évre ugyancsak Debrecenben nyomtatott naptárban¹³ azután bővítve újra feltűnik a *Rövid chronika, világ teremtésétől fogva*. A nyomdász ennek szövegét a havi naptártáblák alatt szabadon maradt lapaljakon osztotta szét, és így a szöveg nagyon szétdarabolódott. Sajnos nem maradt fenn minden évre ép naptár, és így a krónika bővülését és elterjedését sem tudjuk egész pontosan nyomon követni, de látjuk, hogy az 1615. és az 1619. évre kiadott debreceni naptárakban¹⁴ a *Világ teremtésétől fogva való rövid chronika* már önálló fejezetként jelenik meg a prognosztikon után. A kezdeményezés tehát kétségtelenül a debreceni nyomdáé. Ettől kezdve ez a rövid történelem, amely később a megfelelőbb *Magyar chronika* címet kapja, állandó része lesz a debreceni naptáraknak. Így meg van még az 1706. esztendőre kiadott debreceni naptárban¹⁵ is, a prognosztikon után, a könyvecske végén.

A debreceni kezdeményezést — amennyire a fennmaradt naptárakból megállapítható — először a kassai nyomda vette át. Az 1618-ra kiadott kassai kalendárium¹⁶ hónaptábláinak alján olvashatjuk a *Christus születése után löt dolgokat*. A következő években azután a kassai naptárakban is a prognosztikon végére kerül és a *Rövid magyar krónika*, majd a *Magyar krónika* címet kapja. Az utolsó kassai naptárt 1676-ból ismerjük.¹⁷

Bártfai naptárakat az 1621—1646 és az 1701—1710 közötti évekből ismerünk. Az 1621. évre nyomtatott kalendáriumban¹⁸ a Prognosztikon végén található a *Rövid magyar chronika, mely ezelőtt való kalendáriumokba nem olvastatott*. Az utóbbi megjegyzés talán korábbi, ma már ismeretlen bártfai naptárakra vonatkozik.

A lőcsei naptárak sora a legteljesebb: 1626-tól 1709-ig csaknem minden évből ismerünk lőcsei kalendáriumot, és az 1627-re szólóban¹⁹ a *Practica* után áll a *Rövid chronica Christus urunk születése után*. Feltehető, hogy ez már az előző évi kiadásban²⁰ is megvolt. Az 1708. éviben²¹ még mindig megtaláljuk *Magyar chronika* címen.

A pápai nyomdából az 1624—1630. évi naptárak emléke²² maradt fenn, példányt azonban csak az 1628-ra és 1629-re kiadottakból²³ ismerünk. Mindkettőben a hónaptáblák alatt folytatásokban olvashatjuk az *Urunk Christus születése után lött dolgokat*.

Kolozsvári kalendáriumok már 1616 és 1625 között is megjelentek, ezeket azonban csak említésből²⁴ ismerjük. 1631—1652-ig, majd 1671 és 1711 között azután folytatódik soruk, és az 1632-re nyomtatottban²⁵ a prognosztikon után a *Krisztus urunk születése után való rövid krónikát* találjuk. Valószínű, hogy ez megvolt az 1631-re²⁶ vagy talán már a korábbi évekre kiadott naptárakban is.

A Pozsony megyei Tejfaluban 1638 és 1646-ra nyomtattak kalendáriumokat.²⁷ Ezekben a hónaptáblák alatt, cím nélkül olvasható a krónika.

¹³ RMK I. 439.

¹⁴ *Magy. Könyvszle* 1892/93, 224. l.; az OSZK példányának jelzete: RMK I.462a. — RMK I. 488.

¹⁵ *Magy. Könyvszle* 1879, 32. l., az OSZK példányának jelzete: RMK I. 1711/b.

¹⁶ RMK I.481.

¹⁷ A gyöngyösi Bajza József Műemlék Könyvtár unikuma.

¹⁸ RMK I. 508.

¹⁹ *Magy. Könyvszle* 1929. 98. l.

²⁰ *Magy. Könyvszle* 1883. 339. l.

²¹ RMK I. 1745.

²² *Századok* 1868, 318, 739—740. l.

²³ RMK I. 572. és 585.

²⁴ *Magy. Könyvszle* 1897, 181—182. l.

²⁵ RMK I. 621.

²⁶ RMK I.1791.

²⁷ RMK I. 685. *Magy. Könyvszle* 1897, 349. l. — OSZK Évk. 1960-ra, 177—178. l.

1641 és 1659 között a váradi nyomda is készített naptárakat. Lehet, hogy már az 1641. éviben²⁸ is megvolt a *Magyar chronika*, amit az 1643-iban²⁹ a jövendölések után és a *Sokadalmak* felsorolása előtt találunk, de a fennmaradt csekély töredékből erre nem lehet következtetni.

Összehasonlítás alapján sikerült megállapítani, hogy a váradi kalendáriumok sorába tartozik az a krónikatöredék is, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár RMK I. 1612/i jelzet alatt őriz.

Az ebben olvasható történelmi események az 1652. évre vonatkoznak, és azzal a töredék megszakad. Legkorábban tehát 1653-ra jelenhetett meg az a naptár, amelyhez a krónika tartozott és legkésőbb 1660-ra. Ebben az évben ugyanis a nyomdász, SZENCI KERTÉSZ Ábrahám, Váradról Kolozsvárra menekült.³⁰ Az 1653. évi váradi kalendárium egy töredékét az Országos Széchényi Könyvtár őrzi,³¹ de ennek krónikája nem egyezik a fentebb ismertetett töredékkel. A két emléket összehasonlítva azt találjuk, hogy az RMK I 1612/i jelzetű töredék E_{3b} és E_{4a} lapjának szedése megegyezik az 1653. évi naptár E_{5a} és E_{5b} lapjáiéval, a következő négy levélben azonban már eltérések vannak, és a meghatározandó töredéken minden három lappal előbb olvasható. Mindkét töredéken az 1647. év krónikájánál tévesen 2647 van szedve. A fentiekből következtetve valószínűbb, hogy az RMK I 1612/i jelzetű töredék nyomtatása 1654 és 1660 között történt. Ebből az időközéből négy váradi naptár példánya ismeretes. Ezek az 1655., 1656., 1658. és 1659. évekre készültek.³² Mindegyikből az egykori Erdélyi Múzeum gyűjteményében maradt fenn feltehetően ép példány. A gyűjtemény ma a kolozsvári egyetemi könyvtár része. Sajnos mikrofilm csak az 1655. évi naptárról³³ állt rendelkezésre. Ennek krónikájában az 1652. évi események, amelyek a meghatározandó töredékben az E_{6b} lap alján állnak, itt az E_{6b} felső részén olvashatók, és az E_{7a} lapon a krónika befejeződik. A hibás 2647-es évszám ebben is megtalálható. Ebből az összehasonlításból elég nagy valószínűséggel lehet tehát arra következtetni, hogy az OSZK RMK I 1612/i jelzetű töredéke egy 1654-re nyomtatott naptár része volt, amelyből egyébként példány nem maradt fenn. Az 1656., 1658. és 1659. évi kalendáriumok krónikájával való összevetés valószínűleg még szilárdabb megállapításhoz fog vezetni.

Különösen érdekes és figyelemreméltó a bécsi kalendáriumok krónikája, mert a máshol nyomtatott naptárakétól teljesen eltér. Az 1634–1657. évekre kiadott bécsi naptárak semmilyen formában sem szólnak történelmi eseményekről. 1658. és 1659. évre nyomtatott bécsi naptár pedig nem maradt reánk. A következő évre 1660-ra kiadott bécsi kalendáriumban³⁴ viszont már egy *Chronologia* folytatását olvashatjuk a prognosztikon után, amely az 1448–1464. évek eseményeire vonatkozik. Ez a szokásos *Magyar krónikáktól* főként abban tér el, hogy egy-egy év eseményeit sokkal bővebben adja elő. A következő ismert bécsi naptár 1662.³⁵ évre készült, és *Chronológiája* az 1526–1529. évek eseményeit, az 1665.³⁶ évi pedig az 1540–1543 évek történetét, továbbá az 1548–1549. és 1660. évre vonatkozó néhány tudósítást közli. Az 1666. év naptárában³⁷ azután a *Chronologia* cím helyén a *Magyar história* címet olvassuk, és a fejezet igen részletesen az

²⁸ OSZK, RMK I. 721a jelzetű töredék. Vö. *Magy. Könyvszle* 1930, 292. l.

²⁹ RMK I. 750.

³⁰ Az RMK I. 970. és 976., Szent Biblia címlapja alapján.

³¹ Jelzete: RMK I. 881a.

³² RMK I. 907; *Magy. Könyvszle* 1880, 300. l., 1912, 55. l.; 1878, 273. l.

³³ RMK I. 907, OSZK FM 2/1122.

³⁴ RMK I. 953.

³⁵ RMK I. 985.

³⁶ RMK I. 1020.

³⁷ RMK I. 1031.

1551. év magyar—török harcaival és várvívásaival foglalkozik. Ezzel meg is szűnik a Bécsben nyomtatott magyar naptárak sora.

A szokásos krónikák 1658-ban a nagyszombati,³⁸ 1672-ben a zsolnai, 1686-ban a csíki³⁹ és végül 1704-ben a komáromi⁴⁰ kalendáriumokban tűnnek fel, mindenütt a prognosztikon után, a könyvecske végén.

Az egyetlen, 1660-ra kiadott sárospataki és 1659-re kiadott kőszegi naptárakból⁴¹ csonkaságuk miatt nem lehet megállapítani, hogy volt-e krónikájuk. A kőszegi naptár esetében azonban ezt okkal feltételezhetjük, minthogy a nyomdásznak, WECHELIUS Andrásnak elődje, WECHELIUS Zsigmond János Tejfaluban már korábban krónikás kalendáriumokat nyomtatott. Az 1632. évi egyetlen brassói,⁴² az 1609 és 1642 között kiadott keresztúri és csepregi és az 1602 és 1608 között megjelent szebeni kalendáriumokban nem volt krónika.

A következőkben áttekintést adunk az 1602—1712. évekre kiadott magyar naptárakról. A feltüntetett évhatárok között nem minden évből ismerünk naptárt. A táblázat utolsó oszlopában az első ismert krónikás naptár éve van feltüntetve.

Bártfa	1621—1646, 1701—1710	1621
Bécs	1634, 1639—1666, 1674	1660
Brassó	1632	—
Csepreg I. Keresztúr		
Csíki klostrom	1686	1686
Debrecen	1605—1636, 1682—1688, 1698—1706	1613
Gyulafehérvár	1626	
Kassa	1611—1668, 1676	1618
Keresztúr és Csepreg	1609—1642	—
Kolozsvár	1616—1625, 1631—1652, 1671—1711	1632
Komárom	1704—1712	1704
Kőszeg	1659	?
Lőcse	1626—1709	1627
Nagyszombat	1603—1613, 1621—1622, 1658—1683	1658
Pápa	1624—1630	1628
Sárospatak	1660	?
Szeben	1602—1608, 1631, 1668	1668
Tejfalu	1638—1646	1638
Várad	1641—1659	1641
Zsolna	1672, 1686	1672

A kalendáriumok krónikájának tartalma igen változatos, és mint történelmi forrás is értékes. Anélkül, hogy az összes reánkmaradt krónikát évről évre összehasonlítottuk volna, kimondhatjuk, hogy nincs két teljesen azonos tartalmú krónika. A naptárnyomtatók hol elvettek valamit a korábbi szövegből, hol hozzáadtak. Általában a régebbi esz-tendőkre vonatkozó híradások egyre zsugorodtak, és a krónika elsősorban a közvetlenül

³⁸ RMK I. 931.

³⁹ RMK I. 1143. és 1347.

⁴⁰ OSzK: RMK I. 1692a. FAZAKAS József megállapította, hogy ez a naptár a címlap szerint Lőcsén, BREWER Sámuel nyomdájában készült, valójában azonban TÖLTÉSI István nyomtatta Komáromban a lőcsei kalendárium mintájára. *Az OSzK Évkönyve*. 1963/64 129—130. l.

⁴¹ RMK I. 967. és *Magy. Könyvszle* 1885, 91. l.

⁴² *Magy. Könyvszle* 1879, 182. l.; 1898, 57. l.

elmúlt év eseményeivel bővült. A régi, emberöltőkkel korábbi híradások természetesen semmi újat nem tartalmaznak, hiszen ezeknek forrásai közismert kiadványok, SZÉKELY István és HELTAI Gáspár krónikája stb. voltak. Mégsem érdektelen ezeket tanulmányozni, mert a szélesebb hazai olvasóközönség sok évtizeden át a magyar történelmet elsősorban ezekből ismerte. A történelemkutatás szempontjából is számottevő, jórészt még kiaknázatlan értéket jelentenek azok a tudósítások, amelyeket a naptárak szerkesztői vagy kiadói kortársaktól gyűjtöttek össze. Ezeknek értékelése csak az összes megmaradt naptár-krónika gondos vizsgálata által lehetséges, mert vannak olyan híradások, amelyek csak egyetlen egy krónikában olvashatók. Szemléltetésül idézünk belőlük néhány érdekes eseményt az 1620–1622. évekből.

„1620. 21. Maji. Lonai András kállai kapitányságában meghala. 11. Junii. Az Nyári István a kállai kapitányságba beszälla. . . Dampiert Poson alatt . . . Rákóczi György megveré, magát is egy vámos-mikolai gyalog legény fültön lövé, mely miatt meg is hala. 16. Octob. Farnosi János megadá urunknak (Bethlen Gábornak) Munkácsot. 4. Nov. Vázcot az török megveszi Strucz Ferenc kapitányságában. 8. Nov. Fejérvárat és a szomszéd helyeken isszonyu földindulás volt.”⁴³

„1620. Szent Iván hava (junius) 10. Bethlen Gábor Kassáról kindulván Besztercebányára 3. óraker másodsor országgyűlésre bement . . . bemenetele alatt történék, hogy az ottvaló conrectort az ablakból kinézvén által lőtték. Az 18. nap: török követ Budáról 20. magával Besztercebányára az fölséges Bethlen Gáborhoz szép módjával és ékesen bement. Kisasszony hava (augusztus) 25. nap: Az fölséges Bethlen Gábor Besztercebányán magyar királlyá koronáztatik.”⁴⁴

„1621. 4. Apr. Szécsi György Filek várát megvevé. 9. Herenceseni István Daróczival együtt . . . Rhedai Ferencet Filek táján betegen elfogák, és másodnap azon betegségében meghala. 8. Maji. Urunk őfelsége a Magyar Koronát Cassára hozá. 29. . . Rhedai Ferenc eltemették. 1. Jul. Az Magyar Korona Ecsedbe vitették. 3. die az Palfi István hadát megverék, és magát is elfogák. 10. Az Bucquoi hadának a színét Érsekujvár alatt megverék, és magát is megölék. 22. Az Ferdinánd császár hada Urunk előtt Érsekujvár alól elfuta, és őfelsége utána menvén, minden lövő szerszámit elnyeré, és magukban is nagy kárt tón. 14. Sept. Nyári István az Szaboles vármegyei főispánságra megesküve. 28. Herenceseni István Filek várát Urunknak megadá . . .”⁴⁵

„1622. 22. Febr. Az Magyar Koronát Ecsedből Cassara vivék. 3. Maii. Az mi kegyelmes urunknak keresztyén házastársa ez árnyék világából kiköltözék Colosvárat.”⁴⁶ — „Nagy döghalál Magyar- és Erdélyországban.”⁴⁷

HERVAY FERENC

Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. Aelius Donatus ókorból örökölt grammatikájának a középkori iskolában két formája volt ismeretes. A népszerűbb és általánosan használt a kisebb, a *Donatus minor* a latin nyelvtan alakntánával, a nyolc beszédrész ragozásával, kérdés—felelet formában előadott szabályai-
val ismertette meg a tanulókat, amint azt hagyományos címe is jelez: *Donati de octo*

⁴³ *Debreceni kalendárium* 1624-re.

⁴⁴ *Lőcsei kalendárium* 1627-re.

⁴⁵ *Debreceni kalendárium* 1624-re.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ *Lőcsei kalendárium* 1629-re.

partibus orationis ars minor. A másik, a *Donatus maior* már két részből állott. A minor egy bővített változatával kezdődött, amihez a mai értelemben vett stilisztika járult a következő fejezetekben: *De barbarismo*, *De soloecismo*, *De ceteris vitiiis*, *De metaplasmo*, *De schematibus*, *De tropis*. E klasszikus grammatikának a nyomtatott könyv korában sem szűnt meg hatóereje: a minor az elemi, a maior a gimnáziumi tanításban hosszú századokra a latin műveltség sok kiadást ért tankönyve maradt. A XV–XVI. század fordulójától egyre gyakrabban feltűnnek átdolgozott változatai. Iskolamesterek, nevesebb grammatikusok a saját tanítási gyakorlatuk alapján magyarázatokkal, később vulgáris nyelvű jelentésekkel, a paradigmák fordításaival bővítették az eredeti alapszöveget.

A magyar iskolák számára először budai könyvkereskedők külföldön a XVI. század elején nyomattak Donatusokat: Johannes PAF 1509-ben Velencében, majd Urbanus KAYM 1509-ben Nürnbergben és 1517-ben Strassburgban. De más külföldi kiadások is eljutottak a magyarországi tanulók kezébe. 1519-ben például Laurentius WOLFF eperjesi skolamester végrendeletében 18 még ki nem fizetett Donatusról történik említés (*Magyar Könyvszemle*, 1911. 303. l.); 1583-ban pedig Johann GALLEN kassai könyvkereskedő hagyatéki leltárába írtak össze 47 darab különféle Donatust, köztük német (*Lipscher Donat*) és cseh (*Drey bomisch Donat*) kiadásokat is (uo. 1895. 310–320. l.). A század közepétől azután már a magyarországi nyomdák is gyakran adták ki ezt a nélkülözhetetlen tankönyvet. Ezek egy jelentős részét a kolozsvári Heltai-műhelyből ismerjük. SZABÓ Károly a *Régi Magyar Könyvtárban* leírta az 1554-i (RMK II 54), az 1565-i, illetve 1566-i (RMK II 95), egy 1559 és 1574 közé datálható évszám nélküli (RMK II 312), az 1581-i (RMK II 164) és 1583-i (RMK II 174) kiadásokat. Ezek mind a *Donatus minor* egy változata, Leonhard KULMANNNAK először 1545-ben Frankfurtban megjelent kiadása nyomán készültek. Az 1565-i kiadás címlapján ugyan sajtó alá rendezőként a kolozsvári rektornak, MOLNÁR Gergelynek neve szerepel; ez azonban csak annyit jelent, hogy az MOLNÁR kolozsvári működése idején, több más tankönyvével együtt jelent meg. A korábbi kiadások szövege ebben is változatlanul található. Az utolsó eddig ismert kolozsvári XVI. századi *Donatus minor* 1600-ban került ki a sajtó alól; ez a végén a görög ábécével, egy verses imádsággal és a versbefoglalt iskolai rendtartással (*Leges scholasticae*) bővült (egyetlen példányát leírta DANKANITS Ádám: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1963. 107. l.).

A továbbiakban még három ismeretlen kiadás adatait, leírását fogom bemutatni. Ezeknek töredékeit a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) első kötetének előkészítő munkálatai során határoztam meg. Közülük az első kettő a Kulmann-féle változatok sorozatához tartozik, míg a harmadik MOLNÁR Gergely önálló, bővített átdolgozása.

1.

[DONATUS Aelius: *De octo partibus orationis methodus*. Claudiopoli 1550–1554. Hoffgreff.]

[a–e] f + [?] = [48 + ?] fol. — 8°

RMNy 97

A kiadás könyvtáblából kiáztatott töredéke az Országos Széchényi Könyvtárban található. A betűtípusok tanúsága szerint kétségtelenül a kolozsvári műhelyben készült vízjel nélküli papíron. Külső kiállítása, szedéstükre első tekintetre is nagyon emlékeztet a Heltai–Hoffgreff-műhely első nyomtatványainak kiállítására. A töredék tartalmazza az f1–f4 leveleket; ezeken az *Exempla coniugationum* című fejezetből a harmadik és negyedik igeragozás paradigmái (*legere, audire*) olvashatók. Ugyanez a szövegrész az

1554-i kiadásban a H3^o—H8^r, az 1565-ben pedig a H6^r—H^r lapokon található. Datálásához egyedül a többi kolozsvári kiadáshoz hasonlított szövegbeli eltérések adnak támpontot. E töredék szövege ugyanis valamennyinél rövidebb: hiányzik belőle a többi kiadásban megtalálható, apró típusú a főszöveg közé szedett jegyzet, megjegyzés. Ezenkívül más a fejezeteket részekre osztó alcímeknek is a szövege. Végül pedig az ív-jelzésben mutatkozó, imént említett eltolódásból arra lehet következtetni, hogy az első hat íven levő szöveg valószínűleg rövidebb lehetett. Mindezek alapján e töredéket az 1554-i, eddig ismert első kolozsvári kiadás elé helyezve a Hoffgreff-műhely első négy évéből valónak állíthatjuk.

2.

[DONATUS Aelius: *De octo partibus orationis methodus*. Claudiopoli 1591—1600. Typ. Heltai.]

[A] B [C—G] H = [64] fol. — 8°
RMNY 761

A hat levélből álló és a kiadás B és H ívéből származó töredék a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található. Az egyes darabokon látható kézzel írt számozás tanúsága szerint a töredéket TOLDY Ferenc áztatta ki könyvtáblából és összetartozónak gondolta MOLNÁR Gergely alább leírt grammatikájának töredékeivel. A betűtípusoknak, egy S-iniciálénak és az utolsó levélen látható záródísznek tanúsága szerint ez is kétségtelenül a kolozsvári Heltai-nyomdából származik. A rajta levő szöveg első tekintetre teljesen megegyezik az 1600-i kolozsvári Donatus megfelelő részeivel. De mégsem azonos azzal, mert a sorvégek helyenként eltérnek és a szövegben több olyan nyomdai abbreviatura figyelhető meg, amelynek egy részét az 1600-ikiadás szedője feloldotta. Kétségtelen tehát, hogy más kiadással van dolgunk. A hozzátétőleges datáláshoz a legvalószínűbb támpontot a H8^r lapon, a *Leges scholasticae* végén látható, fémből öntött záródísz nyújtja; ez az ismert kolozsvári nyomtatványokban 1591 és 1598 között fordul elő.

3.

[MOLNÁR Gergely: *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis*. Claudiopoli 1577—1602. Typ. Heltai.]

[A—C] D × ? = [32 + ?] fol. — 8°
RMNy 628

E mű ma ismert levelei a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában találhatók. TOLDY Ferenc áztatta ki őket könyvtáblából a fentebb második helyen leírt Donatus-töredékekkel együtt. A betűtípusok és a papír vízjelének tanúsága szerint a kolozsvári Heltai-műhelyből származnak. Az összesen két, D1—D8 és D4—D5 levélpáron a Donatus-típusú grammatikák jellegzetes fejezeteinek a *De verbo*, a *De participio* és a *De adverbio* címűeknek néhány részlete olvasható. A szöveg azonban nem a hagyományos *Donatus minor*ból való.

Az azonosítást nehezíti, hogy MOLNÁR grammatikájának XVI. századi kiadásait nem ismerjük. Az első 1556-i adatát SZABÓ Károly (RMK II 72) a szakirodalomból CORNIDES Dániel és JOSEF TRAUSSCH nyomán közölte. TRAUSSCH szerint a szerkesztésben a kolozsvári iskola egy másik tanára, JOHANN FÄMMICH is részt vett. A kiadásra vonatkozó hagyományt megerősítik még az 1661-i sárospataki és az 1664-i szebeni kiadások előszavának adatai, valamint az 1602-i kiadásban olvasható három latin vers. Ezeknek szerzői ugyanis SZOMBATHELYI SZELE János, THURI Pál és az imént említett JOHANN FÄMMICH a szerzőnek kortársai voltak. MOLNÁR Gergely 1556-ban lett a kolozsvári

iskola praeceptorata és nagyon valószínű, hogy működését saját tankönyvének, más iskolában kialakított kézikönyvének kiadásával kezdte.

A legkorábbi példányból ismert kiadás a debreceni 1602-i; ezt ALVINCZI Péter rendezte sajtó alá és saját iskolai gyakorlata szerint átdolgozta, amint a címlap is elárulja: *nunc denuo excusa singulari studio et a plurimis mendis purgata et locupletata* (vö. Magyar Könyvszemle, 1943. 431. 1.). Ha a két töredék levélpárt ezzel a kiadással összehasonlítjuk, kiderül, hogy ALVINCZI a *De verbo* részt átalakította, míg a másik kettőt változatlanul vette át. Molnár eredeti elrendezésében ugyanis a négy coniugationak hagyományos paradigmái (*amare, docere, legere, audire*) az igemódok és igeidők sorrendjében párhuzamosan találhatók. Ugyanez az 1602-i kiadásban a négy coniugatio szerint szétosztva, külön-külön kerül bemutatásra. ALVINCZI ugyanis az igeragozást magyar értelmezésekkel látta el, ami a szöveget tetemesen megduzzasztotta. Ezt a kislakú könyvnek lapjain már nem lehetett az eredeti sorrendben áttekinthetően elrendezni. Ezért kellett a *De verbo* című rész szerkezetét átalakítani és a négy paradigmát különválasztania. A *De participio* és a *De adverbio* című fejezeteknél nincsenek magyar példák, és így azokban megmaradt a Molnár-féle eredeti elrendezés.

Mindebből az is következik, hogy a töredék datálásának legkésőbbi időpontja 1602 lehet. A legkorábbi évet viszont a D1–D8 levélpár papírján látható címeres vízjegy adja, amelyet BOGDÁN István megállapítása szerint 1577-ben kezdtek a kolozsvári papírmalomban alkalmazni (vö. *Papíripár* 1959. 70–73. 1.).

A hazai iskolai latin tanításnak figyelemreméltó állomása volt MOLNÁR Gergely Donatuson alapuló, de saját módszeréhez alakított nyelvtana. Népszerűségét mutatja, hogy az ALVINCZI-féle verziója a XVII–XVIII. században számtalan kiadást ért meg és még a múlt század első felében is tankönyvként használták. A régi könyvjegyzékekben legtöbbször csak *compendium*nak nevezik. Az 1583-i GALLEN-féle könyvtári raktáregyzékben pedig ebből a grammatikából van a legtöbb: összesen 207 példány.

HOLL BÉLA

Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok. Néhány évvel ezelőtt egy antikváriumban vásárolt latin nyelvű könyv: FRIDERICUS BALDUINUSnak PÁZMÁNY Kalauzára válaszul írt *Phosphorus veri Catholicismi* (Wittenberg 1626) c. műve kötetlájában régi nyomtatványokat találtam. A kiáztatott nyomtatványokat négy csoportba lehet sorolni: 1. ILOSVAI Péter *Toldijának* 1620-ban Kassán nyomtatott latin címlapja, s kétlapnyi töredék ugyaneből az eddig ismeretlen kiadásból. 2. Eddig ismeretlen négy lap *Leucippe és Clytophon* széphistóriájából, amelyek érdekes módon egészítik ki a FRAKNÓI Vilmos által közel száz éve felfedezett töredéket: két lap közvetlenül az előtte álló, kettő pedig az utána következő szöveget tartalmazza, tehát ugyanabból az ívből valók (az órszók megegyeznek). 3. Négy lapnyi töredék ILLYEFALVI Istvánnak Jephtáról szóló széphistóriájából, amelynek szövege megegyezik az eddig ismert kiadásokéval. 4. Nyole lapnyi töredék egy munkából, amely az élőfejben a *De dieta in specie* címet viseli. Ez utóbbival itt részletesebben nem foglalkozunk. Mind a négy nyomtatvány — a betűtípusok tanúsága szerint — a kassai nyomdából származik. Ezek közül csak a *Toldi* címlapján található évszám: 1620. Feltehető, hogy a másik három kiadvány is hozzávetőleg ez idő tájt készült. A két széphistóriából ugyanazok a lapok két példányban, egy pedig három példányban is megvannak, ami bizonyára azzal magyarázható, hogy a wittenbergi könyv bekötéséhez nem régebbi könyvet, hanem a nyomdában fennmaradt, különböző, hánnyódó nyomtatott leveleket használtak fel. A továbbiakban részletesebben megvizsgáljuk a most előkerült régi magyar irodalmi szövegeket.

Toldi Miklós *historiáját* ILOSVAI Péter (egy ideig nagyidai tanító) az utolsó strófa tanúsága szerint még 1574-ben írta, de eddig ismert kiadásai közül a legrégebbi (löcsei = RMK I 581) is kilenc évvel újabb a most megtalált töredéknél, s amint az összehasonlításból kitűnik, ez kevésbé romlott szöveget őriz. Hazai szempontból érdekessége a szövegnek az is, hogy közvetlenül Nagyida mellett nyomtatták, s ez egyúttal azt is igazolja, hogy FÉSTUS János kassai nyomdájának ebben az időben több terméke is volt. (SZABÓ Károly bibliográfiája 1620-ból csak két kassai nyomtatványt tart nyilván.) Az itt előkerült részletet a *Régi Magyar Költők Tára* (Budapest 1883) IV. kötetében kiadott szöveggel és jegyzetekkel vetettük egybe. A kassai, latin nyelvű címlap eddig teljesen ismeretlen volt, míg a széphistória-töredéknek csak néhány kifejezése tér el a RMKT IV. kötetének 245–247. lapjain (141–212. sorok) közölt szövegtől. Az eltérő részeket tartalmazó sorokat közöljük:

142. Erős cseh vitézzel ottan szembe méne
153. Tied leszen vitéz magammal apródságra
157. Királynak ez dolog adaték tudtára
166. Az bálványimádás immár megszűnt vala
168. Utolsó böcsület a(zza)l adatott vala
169. Tiszteesség adassék minden személyeknek
177. Mayd minden házait asszony fel czifrázá
180. Azon szép oroszlány arannyal írva vala
192. Buda piaczara Tholdi czonczekest ugrek
195. Buda városában eyel ott budosék
196. És egy lakatoshoz ő buaban belépék
203. Lakatos ije(de) onnet el kifuta
204. Veszekedik Tholdi azonba meg virrada

A különálló címlap szövege:

Insignia duella et res gestae fortissimi athletae Nicolai Tholdi de Nagyfalu per Petrum Ilosvanum olim concinnatae Mag: Domino Stephano Pereny Com. Comitatus de Ugoesa oblatae, ac N. Domini Ioannis Gaspar de Gyula kuta, S. . . . SS: D.D. Hungariae (Transil)vaniae Q; Principis Au. . . . neonon iudicis Regii sedis . . . calis Maros praestanti . . . cura impensa impressae Casso Viae per Ioannem Festum Anno Domini, 1620.

A címlap megrongálódott, a kipontozott részek hiányoznak, a szövegben a zárójelbe tett részek olvashatatlanok. A címlap egyik érdekessége, hogy a latin nyelvű ajánlás egy része (PERENY Istvánnak) kiolvasható a magyar versfőkből, de itt újabb nevekkel is kiegészül. A szedéstükör szélessége 113 mm., hossza: 153 mm, megegyezik a *Jepthahistória* szedéstükörének méreteivel. A *Toldi* szövegéből összesen 72 verssort találtunk meg, de az alsó sorok annyira megrongálódtak, hogy nem alkalmasak összehasonlításra. SZILÁDY Áron a RMKT IV. kötetében a széphistória nyomtatott kiadásait egybeveti egy másik változattal, PETROVAI Miklósnak „1670. év tájáról származó” kéziratos másolatával.¹ Az eltérő részekből megállapítható, hogy a kassai nyomtatvány sokkal közelebb áll a löcseihez, mint PETROVAI másolatához, de néhány kifejezése mindkettőtől különbözik.

Véleményünk szerint tévedett SZILÁDY, amikor PETROVAI másolatát „eredetibb”-nek mondta a löcsei kiadásnál, s a legtöbb vitás esetben ezt a szöveget közölte, mert a nyomtatott szövegek változatai verstani szempontból jobbak. Pl. a 157. sor itt közölt változatát találjuk a löcsei nyomtatványban is, SZILÁDY azonban PETROVAI alapján így „javítja”: „Imé az királynak ebben hír lött vala”, s így került bele az újabb kiadásokba is. (Véleményünk szerint felül kellene vizsgálni SZILÁDY korrigálásait, mert a nyomtatott szövegek szebbek, s feltehetően kevésbé romlottak.) A 153. sor utolsó szavát az eddigi vál

¹ RMKT IV. 362–380.

tozatok szerint így írták: „apródsága”, a kassai változat nyilvánvalóan jobb, mert a kezelemért könyörgő cseh bajnok magát és vitézeit bizonyára „apródságra” ajánlotta Toldinak. A legjelentősebb eltérést a 192. sorban találjuk, s erről már SZILÁDY is megjegyezte, hogy a kiadásokban „ezen közben” áll, s elsősorban a szótagszám miatt fogadja el PETROVAI szövegét: „Buda piacára Tholdi csöndülést ugrék”. A pontosan olvasható „ozonczekus” jelentését nem találjuk a Pozsonyban rendelkezésünkre álló könyvekben, de valakinek bizonyára sikerül majd megfejtenie.²

*

A TATIOSZ görög író regénye alapján készült magyar széphistóriának: *Leucippe és Clytophon* már a harmadik, eddig ismeretlen töredékét találtuk meg. A *Magyar Könyvszemle* 1964. évfolyamában SÁNDOR István tett közzé egy általa felfedezett részletet a széphistóriának eddig ismeretlen kiadásából,³ a mienk azonban nem ezzel van kapcsolatban, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban RMK I. 1591/a jelzéssel nyilvántartott nyomtatványtöredékekkel.⁴ Nemcsak a betűk azonosak, hanem a mi nyomtatványunk 2. lapján álló órszó: „Bika” egyúttal az ottani töredék első szava, a könyvtári töredék utolsó órszava pedig az általunk talált másik levél első szavával azonos. A Széchényi Könyvtárban őrzött részlet tehát pontosan azonos az általunk talált két levél közt hiányzó szöveggel. A mi töredékünk azért is értékes, mert az egész mű bevezetését s elejét tartalmazza.

Liber primus

Olvastunk már sok fele írásokat,
Hadakozásokrol írt bő Cronikákat
És szerelmesek köszt törtent példákat
Socképpen sokakra folyt s ment nyavalyákat.

Meg győz mindent mint mondgyak az szerelem,
Nincz mert el löt nilában engedelem,
Rabyava lesz mind szegény s fejedelem,
Ellent nem ál neki ez sem értelem.

Erőt, eszet, elmét mert mind fellyül mul,
Valakikben merghe hevének indul,
Eget ő tüzevel kimilletlen dul,
Mint Vitéz törében bölezi az képpen hul.

Sok uta és modgya vagyon rendében
Kit mint s mikor banczon megh életében
Mérget titkos nilát visel tegzésben,
Kit megh löhet bolgast szerez ezekben.

Itiletet azért akar ki tehet,
Hogy rossz embert szerelem nem illethet,
Egyebet mert nem is gyönyörkötethet,
Hanem csak az ki eszével bővölködhet.

Sok jóságval kel birni bővelkedni,
Az szerelmet ki akarja követni,
Jó izivel hogy ha akar megh telni,
Moddal kezdöt dolganak megh felelni.

² A szöveg értelme alapján itt egyszersmind, ill. ezzel rokon értelmű szónak kellene állnia.

³ SÁNDOR István, i. h. 354–362. l.

⁴ Kiadta DÉZSI Lajos: *Leucippe és Clytophon széphistóriája* Bp. 1906.

Tökéletes hívsegh s alhatatosság
 Igaz szü vigyázás szorgalmatosság
 Jozan elme felelem közt bátorság
 Használ ebbe gyakor rövid álnokság.

Ezt Clytophon görög ifju példaja
 Ez enekben minekünk megh mutattya
 Szerelemnek hogy jo modgyat elő számlallya,
 Kinek rendit Tatius imigy iria.

Az Assyriabeli Tenger mellett
 Phaenicianak ő várása között,
 Sydon város legh szebben építetet
 Adot Thebánuoknak eredetet.

Köszönetit Sostrates Hyppiasnak
 Irja, mint szerelmes Attyafianak
 Kíván minden jot ő tellyes hazának
 Egésseget magának mint battyanak.

Tráciajajknak ellenünk hada
 Neminemü okbol reánk támada
 Ki hazankot miért hogy el folyatta,
 Hozzád folyamodnom most szükseg adta.

Küldöm hozzád leányomat Leucippet
 Panthiat szerelmes feleségemet
 Migh véghöz vihettyük békessegünket
 Viseld gondgyat kérlek vöd fel ügünket.

Hogy az levelet attyam el olvasa
 Az tengerhöz mene ot nem mulata
 Nagy sok leánt szolgát házához hozza,
 Kit Sostrates leányaval küldöt vala.

Asszonyok közt egy nagy szép asszont látek
 Ruhajaban frisnek gazdagnak láczek
 Mellete egy igen szép szüzet látek
 Kinek ő szépsége szivemben ötlek.

Annak kemény de nyajas tekintete
 Haja sárga fekete szemöldöke
 Teste feyer bársony színő szép képe
 Piroslík ugy mintha volna megh festve.

Mihent látam én ottan el ajulek
 Szépsege tükörnel ekesbnek tetzek
 Szemei miat lelkem megh sebhették
 Mint egy eghó tüztül ugy fel geriedek.

Reszket szivem reá valo nésztemben
 Szegénylem (!) hogy estem már szerelemben
 Nem jelentem titkolom ezt szivemben,
 Szemeim másra fordítom nésztemben.

Két szép kikelő rev vagyon mellete
 Kiben mindenkor tenger czendessege
 Telben, nyárban hajoknak ki menese
 Vaygon nagy bekesseges ki kelese.

Ot az vi magát ket fele szakaztya
 Mely Várásnak reveit megh mutattya,
 Kiknek nem kü'ömben vagyon állása
 Mint ha közel löt volna alkutása.

Rayta sokat haboktul hányattatvan
 Az tengeren igen sokat buydosvan
 Az szelektül váras alá hányatvan
 Aster isten asszonynak és áldozvan.

Phaeniciaiak ez isten asszonynak
 Gyakor áldozatokat szolgáltatnak
 Enis hogy már mentsegem löt magamnak
 Könyörgek szolgálvan az áldozatnak.

Veget vetven ot az tiszteletöknek
 Az város szépséget nézni ki menek.
 Nagy sok szép ajándékokra találek
 Kiket Aster istennek vinni látek.

Találek mentemben egy irt táblara,
 Kin az földnek megh tetzék ő állasa
 Körüle az tengernek is folyása,
 Nyen volt az táblanak formálása.

Europa az táblan vala ki festve,
 Phaeniciai tenger ő mellette
 Sydon városnakis ő ekessege,
 Egy nagy rétsegh mellete ki jegyezve.

Nagy sok leánzo az rétön vala
 Az tengerben egy Bika láczik vala
 ..... Bika

Történek azonban hogy Sostratestöl
 Az kit mondék én Attyámnak Battyatol
 Követek jövenek Bizanciumbol
 Akarattyat így ertök irásából.

De hogy reá nézni nem igyekezem
 Szemeimben szépségetül gyözetem
 Eöt szemlelni gyakran kenszeríttetem,
 Hatalmaval rabképpen kötöztetem.

Mert mint egy lancz az szépségnek hatalma
 Az embert magához kapczollya haytia
 Elmeiet és szívét úgy által hattya,
 Minden fölöt hogy csak magat ohaytia.

Az partrol asszonyok hogy bejövenek
 Szállások attyámtul szerzettettének
 Fele házunk nékik engettettének
 Végre vaczoralnya bejövenek.

Kettöt közölönk attyam el röndöle
 Engem aztal középben helyheztete,
 Az leányokat ellenben telepíte.

Ez rend tartást ott én igen javallam
 Attyamot érte czokolni akarám
 Örömemben ölelgetni kívánám,
 Hogy az szép leánt ellemben ülni látám.

Bizonságul én ebben Istent vetem
 Hogy nem tudom vaczoran ot mit öttem
 Czak almomban mindent mivelni véltem
 Fejem haytvan titkon az leánt szömlitem.

Az vaczora tülönk hogy vegéztetek
 Egy ifiu egy lantal közénkben lépek
 Töle mindenikünk vigasztaltaték
 Végre töle egy szép ének kezdeték.

Apollo Daphnet miképpen siratta
 Hogy futtaban Laurussa túnni látta
 Kergetésével kit sokka fáraszta
 Szerelmere de föld (!) nem gyulazthata.

Az el változot Laurust végre fogha,
 Annak gyöngé agait le vagdala
 Koszorut magának abbol czinala
 Vigasztalasa ra fejeben nyoma.

Fel...

(A 17. és az utolsó előtti strófában felkiáltójellel figyelmeztettünk a nyomdahibára, az értelem „szegénylem” helyett szégyenlem, „föld” helyett pedig föl szót kíván.) Az első lapon felül hosszúkás, csattszerű díszítés, alul pedig az ívet jelző A betű található, a szöveget kezdő O betű iniciálé-díszítésben és nagyításban olvasható. Az egyes strófákat a nyomdász úgy különíti el egymástól, hogy az első sort bal oldalon kijebb szedi. A szerelem hatalmáról megjavító, erejéről való elmélkedés a mű bevezetésében a reneszánsz költők verseire, így BALASSI Bálintéra is emlékeztet.

*

A harmadik nyomtatványtöredék nyilvánvalóan ILLYEFALVI Istvánnak *Jephta sive Tragoedia Jephte* című széphistóriájából való, amelyben BUCHANAN angol író bibliai tárgyú tragédiáját dolgozta át magyarra. Már régebben is felhívtuk a figyelmet arra, hogy e mű egyes részei, szökepei megegyeznek BALASSI költészetének bizonyos tipikus motívumaival.⁵ Ha ehhez hozzáteesszük azt, hogy BALASSI is fordította BUCHANANNAK ezt a tragédiáját, s a 19-es sorokban néhol belső rímek is emlékeztetnek a BALASSI-strófára, akkor megállapíthatjuk, hogy e széphistória keletkezésében az ő költészetének is szerepe volt, s ILLYEFALVI valószínűleg egyike a tehetségesebb BALASSI-tanítványoknak. Töredékünk a széphistória első részének 5 utolsó és második részének első 42 strófáját tartalmazza (C2 és C3 jelzésű leveleket). A Júliának könyörgő BALASSIRA emlékeztet pl. Iphis anyjának férjéhez szóló esdeklése:

Ha tenéked nem kell, ha sárkánya löttél, nékem édes gyermekem,
 Az tennen véredet, ha te megutáltad, nékem mégis szerelmem,
 Ha te megdühödtél akar csak énnékem engedd meg had szeressem.

CSANDA SÁNDOR

Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”. Gelegentlich der Ordnungsarbeiten des alten Schäßburger Stadtarchivs, das sich im Kronstädter Staatsarchiv befindet, wurden im Februar 1965 in den Einbänden von alten Stadtrechnungen aus den Jahren 1608 und 1611–1615 Überreste verschiedener alter und zum größten Teil unbekannter Hermannstädter Drucke aus der Zeit um 1600 gefunden und ausgelöst. Über die ersten Forschungsergebnisse berichteten wir in der Lokal-

⁵ CSANDA Sándor: *A XVI. századi magyar és a szlovák irodalom új értékei a Fanchali Jób-kódexben.* = *Valóság és illúzió.* Bratislava 1962. 140–141. l.

presse¹ Dort behandelten wir den Wandkalender für 1602 und die buchförmigen Kalender für 1606, 1607 und 1608. Ein weiterer ausführlicher Artikel berichtete dann über die folgenden Forschungen, durch die auch das älteste der gefundenen Druckwerke — ein historisches Poem in ungarischer Sprache aus 1597 — und die Verzierungen des Wandkalenders aus 1602 näher bestimmt werden konnten.² Schließlich wurde ein ausführlicherer Artikel über die aufgefundenen Druckwerke veröffentlicht, um die Funde weiteren wissenschaftlichen Kreisen zugänglich zu machen.³

Wir wollen in dieser Arbeit näher auf das Fragment des historischen Poems aus 1597 eingehen. Wir konnten inzwischen feststellen, daß dies Poem nicht vollständig unbekannt ist, wie wir ursprünglich annahmen.⁴

Erstmalig hat Imre LUKINICH einen Teil des Poems — ebenfalls aus alten Einbänden ausgelöst — veröffentlicht, das Druckwerk als Erzeugnis der Klausenburger Druckerei bezeichnet und es János BARANYAI DECSI CZIMOR zugeschrieben.⁵ Im Jahre 1907 veröffentlichte Zoltán KÖBLÖS den unvollständig erhaltenen Text des letzten Blattes des Poems, das auch er als Klausenburger Druck bezeichnet.⁶ Zuletzt hat — unserer Kenntnis nach — den ganzen bisher erhaltenen Text, mit einer kritischen Analyse versehen, Béla STOLL veröffentlicht.⁷

Unser Fund enthält die vollständig erhaltenen Bogen C, D und E. Damit ergänzt er den bisher bekannten Text um die bisher ganz fehlenden Blätter C₃, C₄ und D₃, dann um die untersten vier Zeilen der Blätter C₁ D₁, die fehlenden Stellen von Blatt D₂ recto und die fehlende Hälfte von Blatt D₃. Da durch diese Ergänzungen die von STOLL veröffentlichte Fassung in ihrem zweiten Teil nun vollständig und sicher ist, bringen wir diesen zweiten Teil (bei STOLL Strophe 127—282, Zeile 379—846) in der Beilage in Abschrift.

Zur Transkription des gedruckten Textes wollen wir Folgendes bemerken:

„ß“ im Druck wurde als „sz“ wiedergegeben.

Die Umlaute ^eo, ^au wurden mit „ö“ und „ü“ wiedergegeben.

Sehr selten kommen im Druck Akzente vor. Sie wurden bei „é“ als „é“ wiedergegeben, bei den andern Selbstlauten als „á“, „ó“, „ú“.

¹ Gernot NUSSBÄCHER: *XVII. századi naptárak a brassói állami levéltárban*. = *Új idő*. (Kronstadt) III. Nr. 105. 25. Februar 1965, S. 4. idem, Entdeckungen im Staatsarchiv: *Die ältesten Kalenderdrucke*. = *Volkszeitung*. (Kronstadt) IX. Nr. 525. 9. April 1965, S. 3; idem, *Cele mai vechi calendare din Transilvania*. Descoperiri importante cu privire la activitatea tipografiei din Sibiu, în secolele XVI și XVII. = *Drum Nou*. (Kronstadt) XXIII. Nr. 6816 I. Dezember 1966. S. 3.

² G. NUSSBÄCHER: *Die ältesten Kalender. Hermannstädter Drucke aus der Zeit um 1600 entdeckt*. = *Neuer Weg*. (Bukarest) XVII. Nr. 4994. 21. Mai 1965.

³ G. NUSSBÄCHER: *Tipărituri sibiene necunoscută de pe la 1600*. = *Revista Arhiveilor*. (Bukarest) IX. Nr. 1/1966. S. 113—118.

⁴ Für die entsprechenden Literaturhinweise sprechen wir auch an dieser Stelle Herrn Universitätsprofessor Dr. JAKÓ Zsigmond aus Klausenburg, der unsere Arbeit mit Interesse verfolgt und unterstützthat, unseren herzlichen Dank aus.

⁵ *Kalazantinum*. Jahrg. 1898—1899. S. 80—82 u. 96—97. Ohne die Arbeit von LUKINICH zu kennen, gelangte unsere Kollegin, FrI. Anna KORODI vom Kronstädter Staatsarchiv, ebenfalls zu der Schlußfolgerung, daß BARANYAI DECSI CZIMOR der Verfasser dieses historischen Poems sein müsse, da die Schlußverse nur auf ihn passen konnten. Vgl. Anmerkung ² und ³.

⁶ KÖBLÖS Zoltán: *Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz*. Harmadik közlemény. = *Erdélyi Múzeum*. XXIV. (új folyam II. köt.) Nr. 52. S. 248—249.

⁷ *Régi magyar költők tára*, XVII. század, I. köt. Akad. Kiadó, Budapest 1959, S. 86—102, die Textkritik Seite 524—527.

Oft mußte der Setzer wegen dem beschränkten Ausmaß des Druckspiegels Abkürzungen verwenden, die in unserer Transkription alle bildgetreu wiedergegeben werden, also „nağ“ statt „nagy“, „hoğ“ statt „hogy“, „vagyó“ statt „vagon“, vgy mód“ statt „vgymond“, „eg“ statt „egy“, „eggeseç“ statt „eggyeseç“, „né“ statt „nem“, usw.

Die sechs erhaltenen Doppelblätter haben die Ausmaße des Bucheinbandes, dem sie entnommen wurden, 20 × 31 cm. Auf zwei Doppelblättern (Papierbogenhälften), und zwar C₂—C₃ und D₁—D₄, befindet sich das Wasserzeichen der Hermannstädter Papiermühle.⁸

Im Gegensatz zu LUKINICH und KÖBLÖS, die dieses Druckwerk als Erzeugnis der Klausenburger Druckerei betrachtet haben, glauben wir, daß dies Poem in Hermannstadt und zwar durch den damals dort tätigen Buchdrucker Johannes FABRICIUS gedruckt worden ist.

Für diese unsere Auffassung sprechen folgende Argumente:

1. Das Poem ist auf Hermannstädter Papier gedruckt. Wir kennen bisnoch keinen Klausenburger Druck auf Hermannstädter Papier, im Gegenteil wissen wir, daß ein 1598 in Klausenburg gedrucktes Buch nur Klausenburger Papier enthält.⁹

2. Das Poem ist mit anderen Erzeugnissen der Hermannstädter Druckerei zusammen gefunden worden.

Das Poem reiht sich ohne Schwierigkeiten in die Reihe der Hermannstädter Drucke vom Ende des 16. Jahrhunderts ein, die zum großen Teil auch in ungarischer Sprache gedruckt worden sind.¹⁰ Auch ist schon 1596 von Johann FABRICIUS ein Werk von János BARANYAI DECSI CZIMOR gedruckt worden.¹¹ Schließlich scheint auch das am Ende des Poems befindliche Báthorische Wappen das gleiche zu sein — nach der Beschreibung — wie in einem anderen Druck des Johannes FABRICIUS aus 1598.¹²

Durch die Veröffentlichung des bisher unbekanntem Zeilen des Poems *Török császárrok krónikája* hoffen wir den Literaturhistorikern einen willkommenen Dienst zu erweisen. Das Poem ist gleichzeitig ein wichtiges Glied in einer ganzen Reihe von Druckwerken mit antiottomanischen Tendenzen, die am Ende des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen erschienen.

(C recto)

134. Adna Isten birodalmoc nagyob ne lenne,
Nap keletről nap nyugatra ki ne teriedne,
Roma Czaszarságot magaieua ne tenne.
135. Mert élt mi elöttinc masfel esztendőel,
Hiltenius neuü Ianos iambor étettel,
Turingiaban Isenacum varasaban.

⁸ Vgl. JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata (XVI—XVII. század)*. = *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. (Klausenburg) Series Historica*, Fasciculus 2/1962, S. 71. Die in unserem Druck vorfindige Variante des Hermannstädter Wasserzeichens ist nicht identisch mit der bei JAKÓ, a. a. O. Abb. 6 wiedergegebenen, ebenso kommt sie nicht vor unter den Hermannstädter Wasserzeichen in der Arbeit desselben Verfassers, *Filigraane transilvănene din secolul al XVI-lea. Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Series Historia, Fasciculus 1/1966, S. 19, Nr. 69—77.

⁹ RMK II, 281, Bibliothek des Brukenthal-Museums in Hermannstadt, Signatur Tr (XVI)68 und Tr (XVI)104; enthält ähnliche Wasserzeichen wie die bei JAKÓ, *Filigraane* . . . a. a. O. Seite 18, Nr. 64—68 abgebildeten, die das Monogramm des Besitzers der Klausenburger Papiermühle, Caspar Heltai (des Jüngeren) zeigen.

¹⁰ Vgl. RMK I, 286; RMK I, 287 = II, 264; RMK I, 296; RMK I, 306 = II, 283; RMK II, 282; RMK II, 284.

¹¹ RMK I, 286.

¹² Joseph TRAUSCH: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*, I., Kronstadt 1868, S. 288.

(C verso)

143. Nagy az Töröc Czaszar nag az ö birodalma,
De nagyob az Isten nagyob ö birodalma,
Nagyob vegezese nagyob az ö hatalma.
144. Soha az pogansag Romai birodalmat,
Soha el nem veszti kereszttyen birodalmat,
Pogan nem emelhet ötödie Monarchiat.

*

(Ciiij recto)

163. Az Isten nepere erős hadat tamasztnac,
Az ö Anyaszentegyhazat vesztie süllyesztie,
Tüzzel es fegyuerrel üldözic es kergetic.
164. De mihelt az rendelt üdö el tellyesedic,
Az Gog es az Magog szörnyen ot el veztetie,
Töröc birodalom czuda keppen el mulic.
165. Ezent mongya szent Ianosis ö latasiban,
Hogy Isten Töröket el törli haragyaban,
Pogant meg emeszti tüzzel boszszu allasban.
166. Auagy nem tudode Töröc iöuendüleset,
Mellyel önnön magoc varyac veszedelmeket,
Magoc Prophetaioc beszellec veszeseket.
167. Valamikor, vgy mód, Veres almát meg veszüc,
Mi birodalmunknac ottan veget mi eryüc,
Ha az kereszttyenec heuen lesz nec mi raitunc.
168. Het esztendö mulua ha ök fel nem tamadnac,
Veres alma vételen ök fel nem busulnac,
Tizenket esztendeig minekünc szolgálnac.
169. Valamikor Töröc veres almat meg veszi,
Menten Isten ötet az földről ott el veszti,
Az mint magoc iöuendö mondasa ielenti.
170. Mi legyen az veres alma senki nem tudgya,
Györe, Beeze, Roma, auagy az Colonia,
Czak Isten es az idö eszt meg mutatgya.
171. Valamikor ök az iöuendülest oluassac,
Vénc es Gyermakec aszszonnepec sirattyac,
Es iöuendö vesztök etminyaian ohaityac.

(Ciiij verso)

172. Megis verne Isten öket mi kezünc altal,
Ha segitsegünket varnoc czak Isten altal,
Ha köz akarattal fel kelnenc Christus altal.
173. Az Scilirus mikor fiait inti vala,
Egy nagy kötés vesszöt el be hozatot vala.
Ezersmind el tör nec egyyenkent hatta vala.
174. Mikoron ezersmind el nem törhetec volna,
Egyyenkent vesszöket ö el tör delte vala
Ezzel egyyessegre fiait inti vala.
175. Az mig tü nyoltzuano vgy mód eggesec lesztec,
Gyözhetetlenc bizon tü mind addig lesztec,
Ha meg szakadoztoec erőtlenc tü lesztec.
176. Micipsa Kiralyis fiait inti vala.
Egyyesec lennenc ö igen keri vala,
Egyyessegnel iob nem volna aszt mongya vala,
177. Az egyyesseg meg kiczinbölis nagyot tehet,
De az vissza vonas nagybolis kiczint tehet,
Mindenkor az kettö lam egy nel többet tehet.
178. Erös az poganság mert egyyesseget köuet,
Egy feü Sarkany ö mindenec felic ötet,
Sok farku mert soc orszagoc köuetic ötet.
179. De az köröszttyenec ezekert erőtlenc,
Soc feiec önekic vagy on soc feidelmec,

De csak ég az farkoc, külömb külömb erszenyec.
 180. Szantalan az pogan de bizony erőtelen,
 Mert az nap keleti nep mindenkor erőtlen,
 Eszakinep ellen mint aszszony nep erőtlen.

(Ciiij recto)

181. Adofizetőie Sandor az Dariusnac,
 Szinten mint az Erdely vala Töröc Czaszarnac,
 Vgy tamadais fel ellene az Persaknac.
 182. Harmintz hat ezer magaua Sandor indula,
 Darius szantalan hadat meg verte vala,
 Napkeleti orszagokat meg haytot vala.
 183. Sokszor az Hunyadi Ianosis Törököket,
 Meg vere keues magaua ő soc nepeket,
 Nandor Feieruar alol el üze nepeket.
 184. Az keresztyensegis né oly keues mint vellyüe,
 Ez vilagnac erősb orszagi vadnac velünc,
 Ha az pogan ellen tartanac ök mi velünc.
 185. Auag mit gödölsz te az nagy Nemet orszagrol,
 Az ő benne valo hatalmas hercegekröl,
 Soc tartomanyrol nagy kazdag varasirol.
 186. Het Elector vagyó kie az Czaszart valasztyac,
 Mint egy egy kirallyoc magokat vgy birhattyac,
 Neppel feguereckel, penzel meg mutathattyac.
 187. Haró Ersök vagyó, kie Czaszar iobyan ünec.
 Maguntiai, Treuiri, Coloniai,
 Mint egy egy kiralynac vadnac nekie nepei.
 188. Balfelöl Czaszarnac negy feidelmec ünec,
 Palatinus, Saxoniai Herczeg ünec,
 Brandenburgi herczeg, es az Czeh Kiraly ünec.
 189. Eze vtan vagyon az Lottharingi herczeg,
 Sueuia es Bauaria, az Brunsuig herczeg,
 Thuringia, Hessia, es Alsati herczeg.

(Ciiij verso)

190. Ezekhez szamlallyad Badenai Herczeget,
 Misniai es Vestphaliai Herczeget,
 Szantalan Grophokat, hatalmas nagy vrakat.
 191. Europaban ninczé nagyob Nemet Orszagnal,
 Es gazdag sincz benne valo tartomanyoknal,
 Hatalmasb nagy roppant szantalan varasinal.
 192. Vagyon felső Nemet Orszagban az Austria,
 Stiria, Rhetia, Heluetia, Sueuia,
 Rhen mellyeke Bauaria, es Alsatia.
 193. Vagyon az alsoban Gelria, Selandria,
 Hollandia, Lotharingia, es Phrisia,
 Flandria, Vestphalia, az ket Saxonia.
 194. Vagyon Silesia, Morua, Pomerania,
 Misnia, Marchia, Thuringia, Hessia,
 Prussia, Liuonia, es Czehek Orszaga.
 195. Nem szamlalhatom enelő ő soc Varasit,
 Beczet, Vlmát, es nagy Argentina Varasat,
 Lubecat, Hamburgot, töb szantalan varasat.
 196. Eszt eszedbe venned csak az Heluetiabol,
 Kinec az het közzül alhat egy faluiabol,
 Hetuen ezer fegyuer foghato az Bernabol,
 197. Ha Nemet Orszagbol lependöl Galliában,
 Nagy soc hatalmas tartomanyoc vadnac abban,
 Szantalan nap es soc varasoc vadnac abban.
 198. Esztis meg itilhed, csak Paris varasabol,
 Harmintz ket ezer Deak ki ment regen abbol,
 Negyuen ezer barat gyülekezet csak abbol

(D recto)

206. Olasz országbanis nagy soc Herczegec vagyon
Nagy roppant varasoc hatalmas vrac vadnac,
Szantalan Ersekec, Cardinaloc ot vadnac.
207. En el nem hagyhatom az mi kis orszagunkat,
Az hegyekkel környül vöt tartományunkat,
Neppel kinczel minden ioual m ölt földünket.

(D verso)

215. Bizony meg mostanis ha ötet nem hadnoioc,
Töröket meg verne ha ötet segitenöc,
Ha vgyab ualoban mi ötet keserülnöc.
216. Miné mostis bizony a Töröc vert meg mimket,
Hanem csak az Isten egyedul vert meg minket,
Ki bizonyal ez vtan meg segít bennünket.

(D ij recto)

221. Iol tudó nagy soká Töröc frigyec keuannyac,
Az Aegyptusbeli kapoztas hust ohaityac,
Mint az Sidoc Pharaoh rabsagat keuannyac.
223. Soc orszagot frigyec szine alat ö meg vöt,
De mihelt valoban azockal ö birhatot,
Erös rabsaga ala hiti ellen ö vetet.

*

(D iij recto)

- 235.¹ Sokan vadnac ö köztöc igen kegyetlenec,
Iobbagyoc szolgáltatásauul ök kemenyec,
Nyuszásban fosztásban szegényeken serenyec.
236. Sokatit szolhatnec Nemesseknec tisztekröl,
Iobbagyokhoz valo engedelmessegekröl,
Istennec tarto lelküc gonduseleseröl.
237. Többet en né szoloc mert vagyoc Amiclasbá,
Halgatasban lenni iob az tönder országban,
Mint Amiclae Váras veszzünc el halgatsban.
238. Igen munkalkodnac Szaz vrac varasokban,
Es igen vigyaznac Szaz papoc praebendákban,
Igen serénkedic áros nep ö dolgaban.
239. Az bolond parasztis az Töröket keuannya,
Vgyan Istent kéri az Töröket lathassa,
V földes Vranac veszésset hogy lathassa.
240. O te bolond kösseg nem tudod az mit keuansz,
Bizony mesz es mazzag helyet te kigyot keuansz,
Keresztyen vr helyet hogy pogan vrat keuansz.
241. Nem iob volnae ha nemzetednec szolgálnal,
Vérednec tagodnac beczülettel te volna,
Velle együt az igaz Istent te imadnal.
242. Nag szolgulatbá vag, de bizony nagyobbá lesz,
Szarahora te lesz kuldusnalis szegenb lesz,
Szamar, ökör, Bial, Teue, Lo helyet lesz.
243. Mind iol adna Isten csak ketsegben ne esnenc,
Az keresztyenektül poganhoz mi nem mennenc,
Istent meg köuetnöc es egyyesc mi lennenc.

(D iij verso)

244. Minem az sokasag veri meg az Töröket,
Isten es bator szü veri meg az Töröket,
Keues Isten félö veri meg az Töröket.

¹ Régi Magyar Költők Tára XVII. sz. 1. k. 86–102. 1. No 253–270 = in der Wirklichkeit 235–252.

245. Az Gedeon regen nam három száz magaua,
 Madeanitakat meg vere keues neppel,
 Nem ő ereieuel hanem Isten kezeuel.
 246. Sennacherib kiralt, egy Angyal meg vert vala,
 Száz nyoltzuan ezer emberet le vagta vala,
 Egy eyel annyi nepet ő el vesztet vala.
 247. Ki lehet ez földön kegyetlenb Pharaohal,
 Ismet kit büntetet kegyetlenbül nallanal,
 Az tengerben veszte töb népet minalunknal.
 248. Regen Holofernes nagy néppel fel iöt vala,
 Gyenge Iudith aszszony ütet meg ölte vala,
 Onnen szablyáiaual feyet el czapta vala.
 249. Nabugodonozor kiralyis ilyen vala,
 Kit az Isten emberből baromma töt vala,
 Ő kegyetlensegeert így büntette vala.
 250. Boldisar kiraltis az Babilloniaban,
 Cyrus által így veszte el részeg koraban,
 Kenelysege miat szegenite dolgaban.
 251. Az Godofridus egyszer fel tamat vala,
 Csak egy Herczeg léuen Törökre tamat vala,
 Nagy sok orszagiból ötöt ki verte vala.
 252. V aiaha tü Nemetec szauunkat fogadnatoc,
 Bizony az soc kinczben nepben tü ki adnatoc,
 Török ellen tü valoban fel tamadnatoc.

(D iiij recto)

253. Oh bolond Francuzoc tü miért veszekettek,
 Ig az Kiraltokat miért nem esmeritec,
 Az Töröc frigyenecc miért beket nem hattoc.
 254. Keuely Spanioloc mit Istentelenkattec,
 Az Keresztyen hitöt tü miért üldözitec,
 Töröckel nem volna nektec fontané szöztöc.
 255. Tüis Britannusoc miért hogy veszekettek,
 Kerestyenecc léuen Töröckel hogy tartyatoc,
 Az kerestyenseget hogy tü nem segettitec.
 256. Tüis tengerbeli hatalmas nagy szigetec,
 Közönseges gyulladast miért nem oltyatoc,
 Bolondul magatokra im szinten varyatoc.
 257. Oh te haladatlan es gonosz Lengyel orszag,
 Melto hogy sokaig ne maragy te ép orszag.
 258. Gonoszt az Magyarnac io téteiért lam fizecz,
 Meltan igaz Töröckel bellöt orszag lehecz,
 Sodománál es Gomoranál gonozb lehetz.
 259. Tü sem iobbac vartoc az Deakne vásznanal,
 Gonosz Velenczesec az Töröc tarsainal,
 Kic az pogant inkab szeretitec nallunknal.
 260. O ti feiedelmec ne legyetec Achazok,
 Hanem Iosiásoc, iambor Ezechiasoc,
 Igaz Isten félöc, eretnekseg vtaloc.
 261. Ne fellyetec semmit az két üszög farkatul,
 Az Töröktul es az kegyetlen Tatároktol,
 Isten meg szabadit hidgyetec ellensegtöl.

(D iiij verso)

262. Tüis fő fő rendec az Istenhez teriétec,
 S penzt se magatoc tü ne kémellyetec,
 Vereteket tü ki ontani ne szanyatoc.
 263. Tüis ó Nemessec magatokat iobbiczatoc,
 Az szegeny kösseget kerlec ne kenozzatoc,
 Keresztyenségg mellett vereteket ki onczatoc.
 264. Tü varasbeliec keduetekre kic eltec,
 Az soc ziffresagnac beket immar hadgyatoc,

Feiedelmünknek penzetekben ki adgyatoc.
265. Tüis aszszonnepec paua modra kie iartoc,
Az soc buiasagban immar alab hadgyatoc,
Ha Töröc kezében akadni nem akartoc.
266. Teis szegeny kösseg intlec ne visszalkodgyal,
Isten ellen, vrad ellen ne atkozodgyal
Engedelmessege mindenben te forgodgyal.
267. Tüis ó ör allok kie nepet tanittyatoc,
Az Nema ebeket intlec ne köuessetec,
Kialcizatoc mindent Istenben biztassatoc.
268. Viteze kie vattoc, kersegeben ne esetec,
Keresztienség mellet erőssen forgodgyatoc,
Io hirt idnösseget hadban szerezzetec.
269. Eszt ha czelekeszsiuc Isten bizony meg segít,
Im en Prophetaloc, Töröktül meg szabadit,
Az gyözedelemre röuid nap minket indit.
270. De ha Istenec mi beszédet meg vtallyuc,
Bizony az Pogansagnac tömlöczet meg üllüic,
Rettenetes kegyetlenségét meg kostollyuc.

GERNOT NUSSBÄCHER